

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:2. 2009

Aga eller inte aga i den svenska enhets- skolan? Det var frågan

Jonas Qvarsebo, *Skolbarnets fostran: enhetsskolan, agan och politiken om barnet 1946–1962*, Linköping studies in arts and science 365 (Linköping: Institutionen för tema, Tema Barn, Linköpings universitet, 2006). 205 s. (Summary in English: The politics of the child.)

”Den man agar älskar man” brukar det ju heta – eller åtminstone har det hetat så. Under lång tid uppfattades rättigheten att kroppsligen bestraffa minderåriga eller underlydande i uppfostringsyfte som självklar. Från slutet av 1800-talet kom denna rättighet emellertid att successivt inskränkas, och under 1920-talet avskaffades såväl husbondens rätt att aga sina anställda (så kallad husaga) som fartygsbefälhavarens rätt att aga sina besättningsmän. Så sent som 1966 avskaffades föräldrars rätt att aga sina barn och 1979 infördes ett uttryckligt lagstadgat förbud mot aga. Som benämning kom ”aga” efterhand också att ersättas av termen ”misshandel”. Fysisk bestraffning kom ensidigt att betraktas som kränkande behandling.¹

I skolsammanhang godtogs aga från medeltiden och fram till mitten av förra seklet. I folkskolan fanns den kvar längst. Där avskaffades agan slutgiltigt i och med införandet av den nya folkskolestadgan 1958. Inom läroverk och flickskolor hade den då redan avskaffats sedan ett par decennier.

I sin avhandling *Skolbarnets fostran: enhetsskolan, agan och politiken om barnet 1946–1962* belyser Jonas Qvarsebo den period i skolhistorien då agan debatterades och slutligen avskaffades i folkskolan. Qvarsebo sätter, som avhandlingens underrubrik antyder, denna process i relation till framväxten av enhetsskolan och mer övergripande förändringar när det gäller synen på barndom och skolbarns fostran under den aktuella perioden.

Avhandlingens övergripande problemområde är skolans fostran av barn, kanske i synnerhet i relation till hanteringen av disciplinproblem, en fråga som under lång tid varit central i den offentliga skoldebatten. Sedan det senaste valet 2006 verkar just frågan om elevers disciplin och disciplinens betydelse för lärandet ha fått förnyad aktualitet. Detta gör Qvarsebos avhandling desto mer relevant och intressant, sett ur vår egen samtids horisont.

Ett annat sätt att spegla det övergripande problemområdet är att se debatten om agans vara eller inte vara i den nya enhetsskolan som ett uttryck för barndo-

1. Möjligen hänger denna utveckling samman med en förändrad syn på smärta, något som i dag antagligen i mycket större utsträckning än i gången tid upplevs som negativt och som något som bör undvikas.

mens omvandling, i synnerhet vad beträffar barnets fysiska integritet. Även denna fråga är aktuell på så vis att barn i dag inte bara ska slippa fysisk disciplinering från skolpersonalens sida utan också kunna räkna med skydd för en rad potentiella fysiska risker som är förenade med att gå i (och till och från) skolan.

Qvarsebo ser frågan om skolagens vara eller inte vara som ett uttryck för konflikten kring, eller politiken om, skolbarnets fostran. "Avhandlingens övergripande frågeställning rör således denna konflikt; varför blev skolan ett problem i samband med enhetsskolereformen?" (s. 29). De teoretiska utgångspunkterna har i huvudsak hämtats hos den franske filosofen Michel Foucault (1926–1984) och hans begrepp diskurs och styrningsmentalitet. Foucaultsatsen har kompletterats med den italienske marxistiske politikern och filosofen Antonio Gramscis (1831–1937) hegemonibegrepp.

På det grundläggande planet, med hänvisning till uttrycket "politiken om barnet" som återfinns i avhandlingstiteln, definieras begreppet politik som "förhandlingar och konflikter som utkämpas på många arenor och på flera nivåer" och som "en kamp om tolkningsföreträdet" (s. 26). Framför allt är det "benämningens politik" (s. 28) som författaren ställer i fokus, det vill säga hur aga ska begreppsliggöras och därmed förstås: som legitimt medel för disciplinering (fostran) eller som illegitim misshandel.

Benämningens politik konstitueras under den aktuella perioden av de dominerande och delvis samverkande, delvis varandra motverkande, diskurserna. Dessa betraktas som generativa och de utgörs av "meningsskapande strukturer som reglerar vår syn på tillvaron och som sätter gränser för vad som är möjligt att tänka och säga vid en given tid och i en given kontext" (s. 35). Diskurserna relaterar på olika sätt till varandra. De konstituerar "ett maktfält där olika diskurser existerar parallellt, överlappar varandra och ingår i ständig kamp om hur världen ska benämnas och uppfattas" (s. 35). På maktfältet kämpar olika aktörer om tolkningsföreträde, aktörer som både uttrycker och kommer till uttryck genom olika diskurser. I en diskursanalys urskiljs vilka diskurser som får tillskriva skilda fenomen, praktiker och identiteter deras mening. Qvarsebo talar om diskursernas yttre och inre möjlighetsvillkor, där de yttre handlar om det historiska sammanhang som bildar bakgrund och kontext för en specifik diskurs, medan de inre handlar om de olika argument och föreställningar som utgör hörnstenarna för en diskurs.

I den foucaultska ansatsen befattar sig forskaren särskilt med relationen mellan styrning och vetande. I förlängningen handlar en Foucaultinspirerad diskursanalys om att kartlägga hur olika diskurser formar styrningsrationaliteter, det vill säga "antaganden om den/dem som ska styras" (s. 36). Dessa antaganden verkar också styrande och är "i sin tur framsprungna ur olika kunskaper eller vetanden om den/det som ska styras" (s. 36). Det finns med andra ord i ansatsen en dubbelriktad rörelse där styrning och vetande konstituerar varandra på så vis att

styrningen förutsätter kunskap om det som ska styras, samtidigt som styrningen i sig ger upphov till praktiker och tekniker som genererar kunskap.

Möjligen som en motvikt till Foucaultansatsens betoning på det motstridiga och fragmentiserade väljer Qvarsebo att komplettera sin teoretiska arsenal med begreppet hegemoni. Detta belyser hur konsensus skapas kring "centrala begrepp och föreställningar" och "privilegierade tecken eller centrala knytpunkter omkring vilka hegemoniska diskurser kan artikuleras och framstå som stabila och entydiga" (s. 40). I en politisk kamp framträder ofta något som av de kämpande sidorna lämnas oemotsagt, något som kampen kan föras i förhållande till.

Det i avhandlingen studerade materialet består av offentliga utredningar, propositioner, utskottsbetänkanden och riksdagsdebatter relaterade till skolpolitiken, skolans styrdokument (skolstadgar och läroplaner) samt fem olika lärartidningar (*Svensk lärartidning*, *Folkskollärarnas tidning*, *Sveriges folkskollärarinnors tidning*, *Svensk skoltidning* samt *Lärartidningen*). Undersökningen tar sin början i 1946 års skolkommision och avslutas med 1962 års grundskolebeslut.

Resultatet av diskursanalysen pekar på att agamotståndet genomgående artikuleras bland socialdemokratiska skolpolitiker. Motståndarna till ett förbud fanns framför allt bland folkskollärarna. Den brännande frågan, i vilken dessa grupper var sinsemellan oense, handlade om huruvida fysisk bestraffning skulle ses som ett onödigt och vedergällande straff, som de förstnämnda hävdade, eller som ett nödvändigt och pedagogiskt korrektiv, vilket de sistnämnda hävdade. Enligt Qvarsebo var det "i samband med sammansmältningen av de gamla skolformerna som skolan synliggjordes, problematiserades, politiserades och till slut förbjöds" (s. 83).

Striden mellan de olika aktörerna, agamotståndarna å ena sidan och agaförespråkarna å den andra, konstituerades i två olika fostransdiskurser. Agamotståndarna verkar ha tagit det första initiativet. Dessa formerar sig i 1946 års skolkommision och i den till kommissionen knutna särskilda skolagutredningen. Diskursen präglas här av ett synsätt där utvecklingen går från ett mörkt förflutet – ett upplyst samhälle präglat av straff, tvång och aga – mot en ljus framtid – ett samhälle präglat av demokrati, frihet, samtycke och kamratskap. Denna diskurs präglades vidare av ett vetenskapligt paradigm som innebar en förskjutning från ett fokus på barnets moral (där elever kan ses som vanartiga, elaka och oförskämda) till ett fokus på miljöns betydelse för barnets beteende. Utifrån det senare synsättet kunde inte straff ses som ett legitimt medel för beteendekorrigeringar. Snarare borde arbetet med barn präglas av utveckling, omsorg och vård. Knutet till dessa resonemang fanns nya praktiker som kunde sägas ersätta agan som disciplinärt instrument, nämligen observation och dokumentation av barns beteenden i skolsammanhang. Denna dokumentation skulle ligga till grund för program för utveckling, omsorg och vård.

Som en följd av agamotståndarnas initiativ började agaförespråkarna kraft-

samla. Särskilt skedde detta i skoldisciplinutredningen, som tillsattes 1947 och inom ramen för Skolöverstyrelsens verksamheter under perioden. Agaförespråkarna bestred synen på aga som en kroppslig bestraffning i rättslig mening. Agan borde istället ses som bestraffning endast "i pedagogisk mening" (s. 108) och som sådan borde den vara legitim i skolsammanhang. De framväxande psykologiska perspektiven på barns utveckling övertogs också av agaförespråkarna men dessa menade att aga skulle kunna hjälpa eleven att bli "en foglig individ som med hjälp av regler och bestraffningar skulle anpassas till skolans ordning" (s. 126).

Att agan slutligen avskaffades 1958 berodde inte, menar Qvarsebo, på att agamotståndarna utgick som segrare i striden. Tvärtom framstår det som om agaförespråkarna var den starkaste parten mot slutet av den studerade perioden. Agans avskaffande var inte relaterat till förändringar i skollagstiftningen utan till förändringar i strafflagstiftningen. Dessa "var ett led i övergripande förändringar på det straffrättsliga området som syftade till att ersätta 1864 års strafflag med en ny som reflekterade ett modernt rättsmedvetande" (s. 79).

Under perioden debatterades frågan om agats vara eller inte vara i de tidigare nämnda lärartidningarna. Här dominerade åter agaförespråkarnas argument. Agan sågs här genomgående som en del av det som varit omistligt i det förindustriella samhället och som borde kunna kombineras med det moderna samhällets kunskaper och tekniker (s. 167). I tidningsartiklarna framträder åter de två diskurserna om barnet. Å ena sidan fanns där moraldiskursen, där barnets vilja och personliga ansvar betonades och där straff sågs som något nödvändigt och bättre än det psykiska lidande som man menade låg i de framväxande disciplineringsteknikerna. Å andra sidan fanns där miljödiskursen, där fostranas – lärarnas och föräldrarnas – ansvar betonades och där behovet av den psykologiska och medicinska expertisen i relation till barns fostran underströks. Qvarsebo pekar på att dessa diskurser präglades av olika möjlighetsvillkor. Skolpolitikerna och lärarna hade helt enkelt olika uppdrag: å ena sidan visionen om ett demokratiskt samhälle, å andra sidan ordningen i skolan.

Mot slutet av den undersökta perioden uppstod, menar Qvarsebo, en diskursiv kompromiss: "den miljöorienterade diskursen [agamotståndarnas argument] utgjorde formen [...] medan den moraliskt orienterade diskursen [agaförespråkarnas argument] utgjorde innehållet" (s. 179). Denna kompromiss medförde att agaförespråkarna förlorade initiativet när agan plötsligt avskaffades 1958. "Företrädarna för agaförbudet hade inkorporerat element av agaförespråkarnas bärande tankar [...]. Därigenom hade agaförespråkarna blivit berövade en självständig plattform för sina idéer" (s. 180). I och med att agamotståndarnas perspektiv fick en hegemonisk ställning verkade, i förlängningen, även sakfrågan vara avgjord.

Sett till den studerade perioden och dess förhistoria (vilken i avhandlingen belyses med hjälp av tidigare forskning) framhåller Qvarsebo ett antal förskjutningar och förändringar av skolans fostransuppdrag:

- från fysisk fostran (sunda människor med friska och starka kroppar) till karaktärsfostran (karaktärsstarka människor till nytta för nationen);
- från fostran till demokrati (skolans samhällsroll) till medborgarfostran (förberedelse för ett modernt, tekniskt avancerat och föränderligt samhälle med stark konsumtion);
- från betoning på kroppen (kroppslig bestraffning) till betoning på själen (självreglering);
- från tolkningsföreträdare för den medicinska expertisen till tolkningsföreträdare för den psykologiska expertisen.

Man ska komma ihåg att förskjutningarna inte handlar om att "det nya ersätter det gamla" utan snarare att "det ena byter plats med det andra" som förgrund, det vill säga som dominerande diskurs, respektive bakgrund, det vill säga underordnad diskurs. I förhållande till den övergripande samhällsutvecklingen skulle man kunna säga att skolagan till slut inte längre ansågs passande i ett modernt, upplyst, demokratiskt och konsumtionsinriktat samhälle. Qvarsebo skriver:

Diskussionen om skolans fostransuppdrag och skolagan handlade alltså om mer än disciplin och sanktionerat våld i skolan. Den rörde synen på barn och barnuppfostran i stort och vad skolans uppdrag och roll i samhället skulle vara. I sin förlängning rörde den demokratins innebörder och den vetenskapliga kunskapens plats i samhället (s. 175).

I foucaulttermer skulle man kunna säga att skolväsendets demokratisering och en ändrad syn på skolbarnets fostran handlade om ökad styrbarhet, eller åtminstone om ökad legitim styrbarhet.

Till sammanhanget hör också att folkskolan under perioden infogades i en enhetsskola tillsammans med andra skolformer (realskola, flickskola) i vilka skolor redan tidigare hade avskaffats, eller aldrig ens hade införts.

Min uppfattning om avhandlingen är att den, som jag antydde redan i recensio- nens inledning, erbjuder ett nytt sätt att se på frågor om skolans fostransuppdrag och disciplinproblemen i skolan. Inte minst tror jag att den mer kritiska synen på framsteg – eller målrationaltet – kan ge nya perspektiv åt diskussionen om situationen i dagens skola. Den språkliga framställningen är utomordentlig och dispositionen är klar och tydlig. Det finns en pedagogisk ansats när det gäller författarens gestaltning av det teoretiska perspektivet som dock kan bli proble- matisk eftersom en hög grad av pedagogisering lätt har en tendens att låsa fast begreppen – och därmed, i förlängningen, analysen – vid vissa specifika betydelse- ser. Detta är en återkommande problematik i studier inspirerade av Foucault. Benämningsproblematiken utgör studieobjektet, och samtidigt måste författaren vara uppmärksam på vilka tolkningar han eller hon själv ger företräde, och kanske till och med framställer som självklara, framför andra.

Den sista anmärkningen kan tillämpas på frågan om kön. "Att analysera skolbarnets fostran med fokus på ålder och barndom, snarare än endast kön och klass kan därför vara en fruktbar utgångspunkt för en utbildningshistorisk studie", skriver Qvarsebo (s. 28). Det är sant, men man kan också fråga sig varför författaren helt utelämnar kön och klass när möjligheten finns att kombinera dessa kategorier med ålder och barndom. Till yttermera visso finner han det värt att påpeka att "[s]kolkommisionen ville bevara [den] könsspecifika fostran även inom ramen för en samskola" (s. 50), men han finner det inte värt att beröra frågan om när den könsspecifika fostran så småningom försvann och ersattes av något annat.²²

En annan, liknande kritisk anmärkning gäller det tämligen snävt nationella perspektivet i avhandlingen. Det finns enstaka referenser till internationell forskning om barndomens historia, men inte rörande skolans historia och agans vara eller inte vara. Var skolagan till exempel ett specifikt svenskt problem? Hur förhöll sig framväxten av enhetsskolan och de nya disciplinära tekniker som utvecklades i samband med denna i Sverige till förändringarna i skolsystemen i våra grannländer kring samma tid?

En sista kritisk synpunkt gäller bruket av den foucaultska ansatsen i analysen. Man kan tycka att framställningen är väl bipolar. Agamotståndare ställs mot agaförespråkare och till var och en av dessa båda ståndpunkter knyts en diskurs, en moralorienterad och en miljöorienterad. Finns det inga andra möjliga, och måhända mer mångsidiga, sätt att framställa utvecklingen under perioden? Vidare följer av analysen att utvecklingen gått från en betoning på det yttre (kroppen) med fysiska bestraffningar som medel för disciplinering till det inre (själen) med övervakning och välvillig omvårdnad som motsvarande medel. En sådan slutsats känns krasst uttryckt, i dagsläget inte så värst utmanande om man är förtrogen med den Foucaultinspirerade forskningen. Sedan Foucault i boken *Övervakning och straff: fängelsets födelse* (franska originalet 1975, svensk översättning 1987) pekade på en grundläggande förskjutning i sätten att styra befolkningen – från bruket av kroppsliga straff (inklusive offentliga avrättningar) till bruket av fängelse och en betoning på den kriminellas rehabilitering – har en hel flora av litteratur på samma tema vuxit fram. Bland dessa återfinns inflytelserika verk som Nikolas Roses *Governing the soul: the shaping of the private self* (1989) och Thomas Popkewitz *Struggling for the soul: the politics of schooling and the construction of the teacher* (1998). Frågan som följer av denna utveckling inom forskningen är om det teoretiska perspektivet över huvud medger någon annan slutsats.

Dessa synpunkter till trots så menar jag att avhandlingen *Skolbarnets fostran* har något väsentligt att komma med när det gäller fostran av skolbarn. Den ger också

2. Denna utveckling behandlas i stället i en annan nyligen publicerad avhandling: Maria Hedlin, *Konstruktionen av kön i skolpolitiska texter 1948–1994, med särskilt fokus på naturvetenskap och teknik* (Umeå 2009).

nya insikter i förhållande till dagens bruk av individuella utvecklingsplaner och de särskilda medel som är förknippade med barn som fått olika typer av diagnoser, till exempel de så kallade bokstavsbarne. Avhandlingen ger en bakgrund till dagens starka betoning i skoldebatten på kunskap som ett viktigt och legitimt uppdrag för skolan, liksom återkomsten av den moralorienterade diskurs som bland annat frambringat skriftliga omdömen när det gäller elevernas sociala kompetens. Pendeln verkar ha slagit tillbaka i förhållande till den tidsperiod som Qvarsebo studerar, där fostran och välvilja innehade den dominerande positionen.

Håkan Larsson

*Fakultetsopponent